

על שירו-פזמונו של אלתרמן "דצמבר"

זיוה שמיר

רגע לפני סוף דצמבר, כדאי לזכור ולהזכיר את פזמונו האהוב של אלתרמן "דצמבר" ("רגעים", הארץ, מיום 18.12.1934, בחתימת "אגבי"). השיר שנכתב במלאת 25 שנה להקמת העיר תל-אביב. באותה שנה הספיק ביאליק, זמן קצר לפני צאתו אל הניתוח שממנו לא שב, לחבר את המנון תל-אביב – "על שילשים" – שנדפס על-גבי גלויה שחולקה לכל תושבי העיר. "דצמבר" של אלתרמן – במקרה או שלא במקרה – נדפס בסמוך ליום הולדתו של ביאליק, שאותו הנהיגה מערכת החינוך. כך או כך, ניתן למצוא גם כאן – כמו ברבים משירי אלתרמן – הד ביאליקאי. במילים "עֲלֵה וְשׁוּט וְהִסְתַּכַּל / עַד מָה יִפָּה הַיָּא הַתִּבְּל" (והשוו למילים: "שׁוּט בְּעוֹלָם, בְּקִשְׁנָה" שבשיר "ואם ישאל המלאך").

השיר "דצמבר" זכה ב-1980 ללחן נפלא מאת משה וילנסקי, שחובר בעבור סדרת ערבים שהוקדשו לציון שבעים שנה לייסוד העיר תל-אביב. וילנסקי היטיב לעשות כשהטיל בשיר שינויים קלים כדי להתאימו לרוח הזמן, שהרי מי יכול היה להבין בשנת 1980 (וקל וחומר בימינו אנו) את הבית השני שבו חרז אלתרמן את שמו של אחד הנהרות הארוכים בחצי האי האיברי עם שמה של חברת האוטובוסים שפעלה שנים בתל-אביב, עד שהייתה לימים לקואופרטיב "דן". להלן השיר בנוסחו המקורי:

רִיחַ יָם וְרוּחַ סֶתֶו
וּמִיץ שֶׁל תְּפוּיחֵי-זָהָב
וּמִין סִגְרִיר מְתוֹק-חֶמוֹץ
מוֹשֵׁךְ מִבֵּית אֶלֵי חוּץ,
לְלֶכֶת-לְלֶכֶת וְלִנְשֵׁם
אֲוִיר שְׁקִיעוֹת כְּחַל-אָדָם.

אֲוִיר שְׁקִיעוֹת. נִיחוּם דָק.
הַגֶּשֶׁם זֶה עֵתָה נִפְסָק.
בְּרָחוּב שׁוּטֵף גְּוֹדֵלְקִיוִיר

ובו שזָחָה "הַמַּעֲבִיר..."
עֲלָה וְשׁוּט וְהִסְתַּכֵּל
עַד מָה יָפָה הִיא הַתֵּבֵל –

הַפְּנִסִים חֲרִי פְּנִים.
כְּחֵלוֹת עֵינֵי הָעֲנָנִים.
וּמִשָּׁהוּ מוֹזָר כְּזָה
לוֹחֵץ דּוּמָם עַל הַחֲזָה,
לוֹחֵץ, קוֹרֵעַ וְדוֹרֵשׁ –
הַלֵּב רוֹצֵה לְהַתְעַטֵּשׁ.

דְּצֶמְבֶּר – חֲדָשׁ מְקַטָּר
רִיחוֹת תַּפּוּחַ וּמְטָר,
אַתָּה נוֹתֵן כַּחוֹת גְּנוּזִים
לְהַרוֹגֵי הַתַּמּוּזִים,
אַתָּה יוֹדֵעַ לְהַשִּׁיב
מְעַט אָבִיב לְתֵל-אָבִיב.

מעניין שבשלב כה מוקדם של יציאתו של אלטרמן אל הזירה הציבורית, בעודו כותב שירים זיורנליסטיים קלים, כבר ניכרים בשירתו צייני הסגנון שאפיינוה בכל תחנות חייו. נמנה אחדים מהם:

• השימוש המחוכם ב"ארון הספרים העברי":

השיר פותח בתיאור "רוח סְתוֹ", שלכאורה אינה מתאימה לכותרת, שהרי החודש דצמבר חל בחורף, בעיצומם של ימות הקור. גם שירו המוקדם שנגזו – "בגן בדצמבר" (כתובים, 16.4.1931) – נפתח במילים: "חטוב אוֹפִיר בְּמוֹ עוֹפְרֵת / סְתוֹ נָאָה שְׁלִי" הנוף האירופי, הקר והמנוכר של חודש דצמבר, אינו מתיישב לכאורה עם המילה "סתיו". למעשה אלטרמן השתמש בו במילה "סתיו" בהתאם להוראתה של המילה היחידאית "סתו" בתנ"ך (שיר השירים ב, יא – יב), המציינת "חורף". כדי להדגים את מצבה הלבילי של השפה עברית, כתב אלטרמן בשירו "מוקדש לרכבת" (הארץ, "רגעים", כ"ז באייר תרצ"ו, 19 במאי 1936) אחרי המשפט ובו האמת הכללית "כָּל בְּקָר הַשָּׁמֶשׁ עוֹלָה מִמְּזָרְח" את המשפט: "אַחֲרֵי עֶבֶר סְתוֹ רוּחַ קִנֵּץ נוֹשֶׁבֶת" שהאמת שבו תקפה רק לפי ההוראה המקראית של המילה "סתו". אלטרמן, שהיה באישיותו גם צד למדני השתמש לא אחת במילה או בצירוף-מילים שהחליפו את

הוראותיהן במרוצת הדורות. לא פעם הוא בחר להשתמש דווקא בהוראה העתיקה של מילה שנקבעה לה בעברית המודרנית הוראה אחרת.

• השימוש בַּזְאוּגְמָה:

"זְאוּגְמָה" – מילה יוונית שממנה נגזרו המילים העבריות "זוג" ו"זיווג" – היא צמד מילים, או מושגים, שאינם מתאימים זה לזה מן הבחינה הדקדוקית, או הלוגית. הזאוגמה מעניקה לשירה המודרניסטית את איכותה האבסורדית (לדוגמה: "קְרוֹנוֹת רַעַשׁ וְאַבְן פּוֹרְקֶת הָעִיר" ["יום השוק"]; או: "אֶל מְרַחֵב הַשָּׁר וְהַלְבֵּן" ["מזכרת לדרכים"]). תפקידה של פיגורה זו ביצירת הרושם המודרניסטי אפילו מכריע ודומיננטי יותר מתפקידו של האוקסימורון, שכן הצירוף הזאוגמטי מְפַר גם את ההיגיון התחבירי וגם את הלוגיקה של הטקסט, ועל כן הופעתו אגרסיבית, בוטה יותר ובולטת יותר לעין. אלתרמן השתמש בספרו כוכבים בחוץ בעשרות רבות של זאוגמות, אם לא למעלה מזה, אך חרף מרכזיותה של הזאוגמה ביצירתו היא לא זוהתה ולא תוארה בחקר אלתרמן. בספרי עוד חוזר הניגון (1989), עמ' 99 – 104, מילאתי את החסר, ומאז ועד עתה נעשה מונח זה "מטבע עובר לסופר" אצל חוקרי אלתרמן, לפעמים תוך הבאת דברים בשם אומרם, ולפעמים תוך התעלמות מחובת ה"מוֹזְכָּה" (credit).

השיר "דצמבר" נפתח בזאוגמה מרשימה, המזווגת את הריח, הרוח ומיץ התפוזים: "רִיחַ יָם וְרוּחַ סָתוֹ / וּמִיץ שֶׁל תְּפוּחֵי-זֶהָב". לימים השתמש אלתרמן בזאוגמה דומה בספרו כוכבים בחוץ: "רוּחַ סָעָר וְעֲנָנֹת, / רִיחַ יַעַר וְשָׁנִים" (בשיר "תבת הזמרה נפרדת"). בצירופים הזאוגמטיים הללו יש גם משום סינסתזה (צירוף חושים), שהרי כל אחד ממרכיביהם – ה"רוח", ה"ריח", מיץ התפוזים – נתפס בחוש אחר מחמשת החושים. צירופים אלה, המסמיכים "רוח" ל"ריח", הם גם משחקי מילים נאים. הצירוף בבית האחרון – "רִיחוֹת תְּפוּחַ וּמָטָר" אף הוא זאוגמה, המערבת מין בשאינו מינו.

• השימוש בפרדוקס:

שירי כוכבים בחוץ מתאפיינים ב"עולם הפוך" (כשם אחד מפזמוני "המטאטא" שחיבר נתן אלתרמן). שירים אלה הופכים את המופר למנוכר, אף הופכים את כל הפּרָמטרים של המציאות על פיהם: הסטטי הופך בהם לדינמי, הפסיבי לאקטיבי, הטבעי למלאכותי, הטרגי להיתולי (וגם להפך). כל המטמורפוזות הללו הופכות את הערכים הקבועים ואת כל המוסכמות. ובשיר "דצמבר", במקום שהקורא, או המאזין, מצפה שהחורף ימשוך את האדם הביתה, להתחמם מול התנור, הוא מגלה

שההפך הוא הנכון: החורף מושך את האדם לצאת מביתו ולנשום אוויר מלוא ריאותיו ("מוֹשֵׁךְ מִבֵּית אֶלֵי חוּץ"). ואף זאת: דווקא דצמבר – החודש החורפי – הוא שמשיב כאן אביב לתל-אביב ("מְשִׁיב" ואולי גם "מְשִׁיב"). ובל נשכח: "רִיחוֹת תְּפוּחַ וּמְטָר" מציפים לכאורה את הכפר, ולא את העיר הלבושה שמלת בטון ומלט.

• השימוש בסינסתזה:

סינסתזה (קליטה סימולטנית של שני חושים או יותר) אף היא ציין-סגנון נפוץ בשירי כוכבים בחוץ. בספר משולבות עשרות סינסתזות כגון "רִיחֵנִית וְטָלוּלָה הֶעֱשֶׂת" ("יין של סתו") הממזגת את חוש הריח ואת חוש המישוש, או "בְּאֹיֶרֶה הַקָּר וְהָעֶרֶב לַחֵד" ("איגרת") הממזגת את חוש המישוש ואת חוש הטעם, או השורה "חִי, חִי, הַמְּלֹת נְשָׁפְכוֹת" ("יום השוק") הממזגת את חוש השמע ואת חוש המישוש. בדרך כלל הצירופים הסינסטטיים נראים ונשמעים כבליל מילולי שרירותי, שאין לו הנמקה ראליסטית כלשהי. רק לעתים רחוקות ניתן למצוא סינסתזה כדוגמת "נְטָפוּ הַמְּשֻׁעוּלִים אוֹר" (בפתח השיר החמישי של המחזור "מערומי האש") המלכדת בתוכה – כמו הסינסתזה הביאליקאית – שליטה בארון הספרים העברי וידע אָמפִירי על העולם החוץ-ספרותי. מתברר שכבר בשיר הז'ורנליסטי המוקדם שלפנינו ניתן למצוא צירופים סינסטטיים כגון "סִגְרִיר מְתוֹק-חֶמוּץ" או "אֹוִיר שְׁקִיעוֹת פָּחַל-אָדָם", המשלבים את חוש המישוש וחוש הטעם או את חוש המישוש וחוש הראייה. את הטעמים של המשקאות שמכרו בקיוסקים שבשדרות העיר תל-אביב – מיץ תפוזים שנשחטו מול עיני הלקוח וגוזז חמוץ-מתוק – העניק כאן אלתרמן ליום הסגריר ולריחם של משבי האוויר.

• השימוש בתחבולת ההאנשה:

כידוע, ההאנשה (פְּרִסוֹנִיפִיקצִיָה), המעניקה תכונות אָנוֹש לְדוֹמָם, לחי ולצומח, היא תחבולה רטורית נפוצה בעיקר בספרות הילדים, אך גם ביצירה ה"קנונית". תחבולה זו המכונה לפעמים בשם "אנתרופומורפיזם" משמשת גם בלשון הדיבור, למשל בעת תיאורה של התנהגות אנושית במונחים חייתיים, או להפך. חלק מצירופי הלשון האלה הפכו זה מכבר לשגרה, וכאשר אנו מדברים על אדם "נובח" או על כלב "נאמן" טיבם הפיגורטיבי של צירופים כאלה כבר נשחק לגמרי, ונדמה לנו שלפנינו צירוף דנוטטיבי, ולא דימוי מן הלשון הפיגורטיבית שהיה לצירוף מילים חבוט מרוב שימוש.

לא פעם הָאָנִיש אלתרמן אובייקטים שונים, ונסך בהם רוח חיים, אך בדרך-כלל נסך בהם את התכונות האוטומטיות, הלא-אנושיות, של חיילים או של אחים (כמרים)

במסדר. ההאנשה הלא-אנושית, שהיא ציין סגנון אלטרמני מקורי, מצויה ברבים משיריו. כאן לפנינו פנסים חיוורים החוששים מפני עיניהם המפחידות של העננים, והפחד לוחץ על החזה ("וימשֶׁהוּ מוֹזֵר כְּזֶה / לוחץ דוֹמָם עַל הַחֶזֶה, / לוחץ, קוֹרֵעַ וְדוֹרֵשׁ"). התיאור מזכיר את תיאורם של המלט ואופליה בשירו הגנוז של אלטרמן "אופליה" שנכתב כשנתיים לפני "דצמבר" ("מי רוֹבֵץ עַל הַחֶזֶה / מי רוֹבֵץ וּמְתַכֵּן [...] מוֹת – אֵיבָה / נֶצֶטֶן עַל הַחֶזֶה").

ובאחד משירי "רגעים" ("נוף", "רגעים", הארץ, 12.12.1935) תיאר אלטרמן את את תל-אביב לעת לילה, כשכל "אבזרי" העיר – הבתים, הפנסים, עצי השקמה – עומדים בלי נוע כמוצגים במוזיאון, ואילו הים מתנפל על החוף בשצף-קצף כאותלו על צווארה של דסדמונה החיוורת: "וּמְלִמְטָה הַיָּם לְדַקְלָם מְשִׁתְּדֵל עוֹד / וְנוֹפֵל עַל הַחוּף בְּבִכְיָה מְתַפְּרָרֶת, / מְאֵהָב, מְגַחֵךְ וְאֵמֶלֶל כְּאוֹתְלוֹ / עַל צְוֵאר דְּדִדְמוֹנָה חִנּוּרֶת". חיוורונם של הפנסים בשיר "דצמבר", העומדים מול חשרת העבים הנקשרת מעליהם, הוא מחשש ומפחד פן יאונה להם רע כי משהו או מישהו לוחץ להם על החזה ומאיים על חייהם. אלטרמן, שחיבר אז שירים למערכוני "המטאטא" והתחיל לתרגם מחזות, הרבה לשלב בשיריו ה"קלים" וה"קנוניים" רמיזות שייקספיריות למכביר. גם הרמיזות לפסגותיה של הדרמה העולמית היא ציין סגנון אלטרמני מקובל שראוי לתת עליו את הדעת.

• השימוש בידע מדעי:

כאן לפנינו שיר עתיר ניחוחות (ובו הצירופים "ריח ים", "ניחוח דק", "חידש מקטר", "ריחות תפוח ומטר"). אלטרמן, המהנדס החקלאי שלא שכח את הידע שצבר בשנות לימודיו בטכניון שבצרפת, ידע היטב שריח התפוזים העולה באוויר לעת חורף מקורו בגז האוזון שיש לו ריח מתקתק ונעים כשהוא בריכוזים נמוכים, אך הוא מזיק לדרכי הנשימה. דווקא בקליפותיהם של התפוזים יש חומרים לוכדי אוזון המשפרים את האוויר שאנו נושמים. על כן הלב רוצה כאן להתעטש, שהרי עיטוש הוא פרץ אוויר בלתי נשלט הנגרם בגלל חלקיקים הפולשים אל דרכי הנשימה עקב זיהום אוויר (עשן) או שאיפת חומרים המעוררים תגובה אלרגית (אבקני פרחים). וכבר הראיתי בספרי בעיר וביער: טבע ואמנות ביצירת אלטרמן (2017), עמ' 202 – 236 כי קביעתו של מנחם דורמן שלפיה מצא אלטרמן במדעים המדויקים "מפתח לפענוח סודות היקום" היא קביעה מבוססת ותקפה הקולעת במדויק לאמת העולה ובוקעת מן השירים. ניתן לאששה באמצעות עשרות רבות של ראיות הפזורות במרחבי היצירה האלטרמנית – ראיות המעידות שאלטרמן מעולם לא שכח את הכשרתו המדעית, אף נתן לה ביטוי הולם בשיריו, במאמריו ובמחזותיו. מי שניסה לערער את קביעתו של דורמן ולהתכחש לה, טעה והטעה את קוראיו, אגב התעלמות בלתי-סבירה משלל הראיות

הסותרות את קביעתו הנחרצת שלפיה אלתרמן שכח והשכיח את כל החומר המדעי שלמד.

• שימוש ברמיזות למיתולוגיה:

לשירי אלתרמן יש כידוע זיקה עמוקה ל"ארון הספרים העבריים" ולמנהגי היהדות, וגם בשיר הקל שלפנינו, שאינו אלא אחד מ"שירי העת והעיתון", זיקה זו ניפרת היטב. הקטורת שבצירוף "חדש מקטר" נקשרת למילה "ניחוח" שבשיר ("ניחוח דק"), בזיקה לפסוק: "וְהִקְטַרְתָּ אֶת-כָּל-הָאֵיל הַמְזַבֵּחַ עֲלֶה הוּא לֵה' רִיחַ נִיחֹחַ אֲשֶׁה לֵה' הוּא" (שמות כט, יח), ואין לשכוח שאת אחד משיריו המוקדמים שנגנזו הכתיר אלתרמן בכותרת "ניחוח אשה" (בזיקה ל"ניחוח אשה"; ויקרא א, ט). אך לא דיני הקרבנות בלבד עולים ובוקעים מן השיר שלפנינו, אלא גם הקטרת הקטורת. לא מקרה הוא שהשיר עתיר הריחות והניחוחות שלפנינו משתמש במונחים הקשורים בהקטרת הקטורת בבית המקדש ולפיטום הקטורת שאחרי חורבן הבית, כגון המונח "ניחוח דק", שכן בשעת שחיקת הסממנים היה השוחק חוזר ואומר: "הַדֵּק הַיָּטֵב, הַיָּטֵב הַדֵּק"; ובערב יום הכפורים כתשו שוב את הקטורת כדי לעשותה "הַדֵּק מִן הַדֵּק" – להקטרתה ביום הכפורים בקודש הקודשים.

וכבניגוד אוקסימורוני לדינים ולמנהגים מתרבות עם ישראל, לפנינו גם אֶזְפוּרִים הנטולים מן התרבות המערבית – הזרה והנכרייה. בשיריו המוקדמים שנגנזו נהג אלתרמן לאזכר דמויות מן המיתולוגיה היוונית-רומית בשמן המפורש, כבשירה האירופית בכלל, והצרפתית בפרט (אפרודיטה שבשיר "ניחוח אישה", לדה והפרפור שבשיר "ארמונות מקשה", או יופיטר שבשיר "ליל קרנבל", ועוד). בשירי כוכבים בחוץ הוא מחה את האֶזְפוּרִים המפורשים וכלל רק אֶזְפוּרִים מרומזים (כגון אֶזְפוּרֶה המרומז של אֵלֶת הַלְבָּנָה בשיר "לבדה"). מתוך פנתאון האלים השומרי הזכיר אלתרמן ביצירתו את תמוז, הנזכר בנבואות יחזקאל (שבהן נזכר גם שמה של תל-אביב הקמאית שעל הנהר כבר), שגם הוא וגם אשתו אננה (או "אשתר"), מלכת השמים, הגיעו לְשָׂאוֹל וחזרו ממנו.

את המהפכות שהתחוללו בחיי עמו – תחיית העם, תחיית הארץ ותחיית הלשון והתרבות – בחר אלתרמן להעלות על נס בסיוע תמונות מימי הקמתה של העיר תל-אביב – "העיר העברית הראשונה" שהלכה אז ונבנתה. למן שירי "סקיצות תל-אביביות", שנתפרסמו בעיתון דבר בשנת 1934, ושירי "רגעים", שנתפרסמו בעיתון הארץ בין השנים 1934 – 1943, ועד לשירי חגיגת קיץ (1965) ואף מעבר להם, הביע המשורר את הרהוריו על התופעות הֶרְנַסְנַסִּיות שהלכו ונתממשו לנגד עיניו הרואות. הוא זיהה בלשון העברית את הדבֵק המלכד את שתי התופעות זו לזו. לכן הכתיר את

שירי כוכבים בחוץ בכותרת "שירים שְׁמִכְבָּר", ולא "שירים מְשַׁכְּבֵר הימים", כי עלה בידו לבנות בשירים אלה גשר אל ימי קדם – אל עולמם של גולי בבל שישבו באתר הגאוגרפי ששמו "כְּבָר" (יחזקאל ג, טז) שלצדו ניצבה לפני אלפי שנים תל-אביב הקמאית. ובמקביל, ברחוב תל-אביבי חדש, שעדיין לא נקבע שמו, זיהה אלתרמן את המאפיינים של ערי חוף קדומות מאגן הים התיכון – "זֵיק וְלְדוּתָהּ שֶׁל קָרְתָּ-חַדְשָׁתָּ, / נְצַנּוֹץ סִחָרָן שֶׁל צוֹר וְרוֹמִי" (ראו שירו "צרור ציפורניים" מתוך עיר היונה).^(*)

אלתרמן כרך בשירו-פזמונו "דצמבר", כמו בשירתו ה"קנונית", את מעגל השנה ואת מעגל ההיסטוריה. לשיטתו – שיטה היסטוריוסופית שהגיעה אליו בדרכי עקיפין מן ההיסטוריון והפילוסוף האיטלקי ג'מבטיסטה ויקו (Vico) גם לתופעות גדולות הנתפסות בחושים – כמו ערים וארצות – יש תקופות של הולדת ושל שקיעה. ביצירת אלתרמן, גם לממלכות ולעמים יש רגע של הולדת, ויש תקופות של זקנה ודעיכה (ולפעמים גם תחייה הבאה לאחר המוות); וכך גם לאדם. לפי אמונת הקדמונים בסוף הקיץ מת האל הצעיר – אדוניס, או התמוז – אשר מותו פך סמל למותם של צעירים בלא עתם, אם במלחמה ואם מחמת אהבה נכזבת.

בשיר "דצמבר" אלתרמן מייחל לְחֻדְשׁ – הן במעגל האישי, הן במעגלים הלאומיים והאוניברסליים. ובמישור האישי: בדצמבר 1934, ערב בואה של שנה חדשה אל העולם, דומה שאלתרמן הצעיר – שזה אך החלים מאהבה נכזבת – ביקש לגרש מן הלב ומן הגוף את המשקעים המדכדכים: להתעטש, לשחרר את הנפש מן התוגה ומן התעוקה – לפנות מקום לאותם שינויים מבורכים שתביא אתה השנה האזרחית החדשה העומדת בשער.

^(*)על מיתוס התמוז ביצירת אלתרמן כתבתי בספריעוד חוזר הניגון (1989), עמ' 111 – 121 ובספריהלך ומלך (2010), עמ' 51 – 65. ראו גם מאמרו של ד"ר חזי עמיאור: "מיהם אותם הרוגי התמוזים שחודש דצמבר נותן להם כוחות גנוזים", אתר "הספרנים" מיום 18.12.2019. <https://blog.nli.org.il/sipur-december>